

KARAFIÁTH JUDIT

AZ ELTŰNT PROUST-KULTUSZ NYOMÁBAN

(Proust kultusza Magyarországon a két háború között)

A beavatás és hódolat két évtizede

„Most már úgy él az irodalomban, mint egy földrész, melyen új és újabb törzsek telepednek meg, gyarmatosítják, és kihasználják egyes területeit, meggazdagodnak rajta, virulnak és pocakot eresztenek rajta, csinos kis vagyonokat gyűjtenek rajta, s mindenestől művelik, gyomlálják, vígan tenyésznek a rengetegben... Van Európa, Ázsia, Afrika, Ausztrália és Amerika, aztán vannak a nagy írók, aztán vannak a szentek és próféták, aztán van Proust.”¹

Márai Sándor írja ezeket az ironikus sorokat a *Négy évszak*ban. Ha hihetünk helyzetjelentésének, 1939-re már megtörtént Proust kisajátítása, s a kultusz odaadó papjai már meg is kezdték a frissen meghódított terület kizsákmányolását. A kialakult értékhierarchiában Proust még a szenteket és prófétákat is megelőzi: ki lehetne ő más, mint maga az Isten...

Proust csak a harmincas évek végefelé jött „divatba” Magyarországon. A szokásosnál is nagyobb késelem fő oka a háború. Azt ugyan még nem kell a háború számlájára írunk, hogy a *Swannra* (1913) nem reagáltak az irodalmi folyóiratok, hiszen Proust regényfolyamának első kötete hazájában is többé-kevésbé észrevétlen maradt. A második kötetért odaítélt Goncourt-díj felhívhatta volna ugyan a figyelmet Proustra, de a díjat 1919 késő őszen adták ki és ekkor a magyar közvéleménynek más dolga volt, minthogy erre a távoli eseményre reflektáljon.

Proust halálának azonban már van visszhangja. A *Napkelet*ben Eckhardt Sándor méltatja az elhunyt író művét és néhány rövidebb részletet saját fordításában mutat be.² Néhány hónappal később Gyergyai Albert ismerteti a *Nouvelle Revue Française* (NRF) Proust- emlékszámat, s ez egyúttal arra is alkalmat ad, hogy a francia folyóiratról is szóljon a *Nyugat* olvasóinak. Csakúgy, mint Eckhardt, Gyergyai sem szentel nagy figyelmet az író életrajzának, viszont hosszasan és nagy beleérzéssel ír a prousti műről.³ Proust haláláról Németh Andor is megemlékezik a *Bécsi Magyar Újság* hasábjain.⁴

A húszas évek végén és a harmincas évek elején több értő írás is születik Proustról – közülük is kiemelkedik Németh László és Just Béla tanulmánya – , de a Proust iránti érdeklődés a Gyergyai-féle fordítás megjelenése után (1936) tetőzik. Neves írók és kritikusok zengik a nagy francia dicséretét és készítenek kiváló elemzést művéről: Halász Gábor, Németh László, Fejtő Ferenc és mások, de főként Babits, aki a *Magyar Proust* című írásában (1937) így lelkendezik: „Óhatatlan izgalommal fogom a kezembe, sietek fellapozni kedves helyeimet. Az ismert szöveg új varázst kap: mintha most

¹ MÁRAI Sándor, *Négy évszak*. Révai, é. n. (1939), 75.

² ECKHARDT Sándor, *Marcel Proust*. Napkelet, 1929. 179–183.

³ GYERGYAI Albert, *Marcel Proust*. Nyugat, 1923. 387–393.

⁴ NÉMETH Andor, *Az elveszett idő keresése*. Bécsi Magyar Újság, 1922. december 10.

olvasnám először, amint anyanyelvemen keresztül olvasom. S azokra gondolok, akik csakugyan így, magyarul fogják olvasni először... Milyen élmény lehet, semmi máshoz nem mérhető, különös élmény!...⁵ Radnóti igen nagy szerepet tulajdonít világképe kialakulásában Proustnak, Halász Gábor pedig úgy érzi, rengeteget köszönhet neki.

A helyzetet jól összegezi Szávai Nándor cikke a *Budapesti Szemlében*: „Beszélhetünk-e Proust hatásáról a mai magyar irodalomban? Bizonyos, hogy a fordítóén kívül több jeles tanulmányunk van már Proustról. Elsőnek több mint tizenöt éve, Eckhardt Sándor ismertette, újabban előbb Németh László, majd Halász Gábor foglalkozott vele, az utóbbi már egyenesen a fordítás alkalmából, amely körül két év óta egész kis magyar Proust-irodalom keletkezett. Van költőnk, tán nem is egy, aki versben ünnepelte Proustot, s vannak prózaíróink, akik talán az ő nyomában szálltak vissza oly szívesen gyermekkori emlékeiknek és énjüknek legmélyére. Igaz, hogy e „hatás” vizsgálata már csak azért is kényes, sőt lehetetlen, mivel mai íróink egyszerre sok mindent olvasgatnak s Proust esetleg Joyce-on vagy Huxley-n át jut témáikba vagy stílusukba.”⁶

A háború után, a negyvenes évek végefelé Proust éppúgy a süllyesztőbe került, mint sok más dekadensnek, burzsoá szépelgőnek bélyegzett társa. Lassacskán már csak a könyvtárakban és az antikváriumok mélyén lappangott egy-két kötet a Gyergyai-fordításból — egészen az első kötet 1961-es és a második kötet 1967-es újbóli kiadásáig. A harmadik kötet 1983-ban jelent meg. Sajnos nem sok remény van arra, hogy belátható időn belül a magyar közönség anyanyelvén olvashassa a teljes Proustot, s bár jeles írók és kritikusok (Szentkuthy, Mészöly, Rónay György és mások) a háború után is írtak róla méltató elemzéseket, Proust mindmáig nem tudta visszaküzdeni magát abba a kitüntetett pozícióba, melyet a háború előtt élvezett.

Mitől kultusz a Proust-recepció?

Mi jogosít fel arra, hogy a magyarországi Proust-recepció két háború közötti szakaszáról mint kultuszról beszéljünk? A mennyiségi mutatók semmiesetre sem: néhány tucatra tehető azoknak az írásoknak a száma, melyek Prousttal foglalkoznak. Mint-hogy a korabeli olvasói reakciókat csak hosszabb munkával lehetne rekonstruálni, első megközelítésben egyetlen támpontunk az ismertetések és kritikák tartalma és hangneme.

Amikor az első híradások eljutnak Magyarországra, Proust hazájában már elismert, nagy írónak számít, s az újságíró vagy kritikus, aki Proust sikereiről számol be, szükségszerűen magáévá teszi a francia kritika lelkesedését, vagyis készen veszi át magát a kultuszt. Egészen a magyar fordítás megjelenéséig a franciák hódolata lesz a kiindulópontja és indoklása az ismertetéseknek. A hangnem áhítatos. A magyar újságíró átugorja Proust szenttéavatásának előzményeit, nem tud arról, hogy Paul Souday még nyelvtani hibákat is a fejére olvasott: számára a történet ott kezdődik, amikor Proust már megdicsőült, s ha egy-egy kifogást előhoz is, rögtön hozzáfűzi a cáfolatot. A magyar Proust megjelenése még mielőtt megismerné Proustot, máris tisztelheti.

A magyar Proust megjelenése sem változtat lényegesen a hódolat hangnemén. A kritikák most már két irányban hozsannáznak: a szerzőnek és a fordítóknak. Mindössze Szirák Ferenc egyébként elismerő kritikája fogalmaz meg fenntartásokat mindkettőjükkel szemben. Inkább látja Proustban „a gondolkodót, az elemzőt, a stilisztát, egyszóval a mestert, mint a zseniális, spontán gesztusaival szinte szükségszerűen alkotó művészt”, s megállapítja: Proust sok tekintetben alulmaradt Dosztojevszkijjal

⁵ BABITS Mihály, *Magyar Proust*. Nyugat, 1937. 247–248.

⁶ SZÁVAI Nándor, *A magyar Proust*. Budapesti Szemle, 1939. 245–249.

szemben. Gyergyai Albert fordítását heroikus teljesítménynek tartja, de hozzát teszi: nem ártana, ha Gyergyai saját stílusát „hozzágyúrná Proustéhoz.”⁷

E rövid kritikától eltekintve egyedül Németh László Proust-tanulmányai ütnek el a kultikus tisztelet szakrális hangvételétől. Németh László sem fukarkodik ugyan olvasói örömeinek és őszinte csodálatának kifejezésével, de ez nem akadályozza meg abban, hogy a művet bonckése alá ne vegye és ne mondjon róla olykor igen szigorú diagnózist. Hódolata és bírálata együttesen szavatolják záró vallomásának őszinteségét: „Proust egy korszaknak sem fog annyit jelenteni, mint nekünk, akiknek az egyetlen nagy kortárs mű volt s ifjúságunk néhány esztendején át iskola.”⁸

A magyar irodalmi körök megismerték és befogadták azt a franciaországi Proust-kultuszt, mely elsősorban Marcel Proust, az ember körül alakult ki. A magyar író és kritikus — éppúgy, mint francia kollégája — „külső eszközökkel” igyekszik felkelteni az érdeklődést a prousti mű iránt. Beszél a szerző betegségről, különös életviteléről, késői indulásáról, gyengéiről és erényeiről. Még a legkomolyabb tanulmányok is megemlítenek néhányat a Proust körül kialakult legendákból, s az asztma és a parafával tapétázott szoba vitathatatlanul rangelső az említés gyakoriságában.

Látni fogjuk: szükség is van e színes zszurnalisztikai fogásokra. Proust nehéz olvasmány, s szinte minden kritikusa, akár a szélesebb olvasóközönségnek, akár a szakmának ír, elengedhetetlennek tartja, hogy előre mentegetőzzék a várható nehézségek miatt és kilátásba helyezze az esetleg nem is túlságosan hamar bekövetkező jutalmat, a mű élvezetét.

Mielőtt a Proust-kritika örök nagy toposzait szemügyre vennénk, vessünk tehát egy pillantást erre a nehézségre, melyet a kritikusok úgy próbálnak feledtetni, hogy anekdoták és legendák ostyájába csomagolják a nem éppen könnyen nyelhető falatot, a „nehéz” olvasmányt. Másrészt viszont kétségtelen, hogy a „nehéz” olvasmány mítosza maga is a kultusz része. A beavatódás keservei ugyanis óhatatlanul felvetik a kérdést: hogyan lehet szeretni, tisztelni olyan író, aki ilyen nehezen közelíthető csak meg és sokak számára egyenesen olvashatatlan. A válasz benne rejlik magában a kérdésben: éppen azért, mert a meghódítás fáradságos, és a próbatétel során sokan elhullanak. Kialakul az „értők” tábora (más kérdés, mennyire értékelték Proustot a divatos pesti hölgyek és urak a húszas-harmincas években, akik körülbelül úgy sajtótírták ki maguknak szerzőjüket, ahogyan Freud tanait vulgarizálták) és persze kialakul azoknak a szűk köre is, akik valóban értik és élvezik Proust művét.

A nehéz olvasmány: kihívás az olvasónak

„Az elveszett idő keresése egyike a legnehezebben élvezhető olvasmányoknak. Nincs benne semmi, ami megfelelné korunk szenzációra éhes, izgalmas feszítettségének. Tiszta észmunka, az ész szokatlanul virtuóz erőfeszítése egy eddig alig járt területen”⁹ — így írt Proust egyik első magyar méltatója, Németh Andor alig egy hónappal Proust halála után, és alig lesz kritika vagy tanulmány, mely valamilyen formában ne utalna az olvasás nehézségére.

„Tagadhatatlan — írja Hámos Margit a *Literaturában* —, hogy Proust olvasása kezdetben bizonyos nehézséget okoz. A fejezetekre osztottság hiánya fásasztja az olvasót, a mondatok hosszúsága különös elmélyedést kíván, de érdemes ezeket a nehézségeket leküzdenünk: a művészi élmény, melyben részünk lesz, megéri a fáradságot.”¹⁰

⁷ SZIRÁK Ferenc, *A magyar Proust*. Katholikus Szemle, 1937. 613–615.

⁸ NÉMETH László, *Proust jövője*. In *A minőség forradalma V–VI*. Magyar Élet Kiadása, 1943. 53–62.

⁹ NÉMETH Andor, i. m.

¹⁰ HÁMOS Margit dr., *A mai ember komédiája. Marcel Proust életműve*. Literatura, 1928. 121–123.

Fejtő Ferenc igen érzékletesen mutatja be az olvasás nehézségeit: „... stílusa folyóval vehető össze, nem ismeri a kis forma zártságát, csupán a mederét: belé kell vetnünk magunkat csillogó, meleg, napfényes áramlásába s hagynunk magunkat sodorni a tenger felé... Ennél a sodornál, ha már egyszer benne vagyunk, nincs varázsosabb állapot: de beléugorni, de átadnunk magunkat, kétségkívül áldozat. Nehéz belekezdeni Proustba, úszni-tudást, sőt az úzás saját technikáját követeli e stílus: de úszni benne (ha megtanultunk), de olvasni őt könnyű és elbűvölő...”¹¹

„Sajátos technikára” van tehát szükség ahhoz, hogy Proust világába behatolhassunk, hogy érthessük és élvezhessük művét. A legtöbben a receptet is átnyújtják a leendő olvasónak.

Módszertani tanácsadó az olvasóknak

Lakatos László már 1930-ban hírt ad arról, hogy Léon Pierre-Quint „valóságos módszertant írt kezdő proustianusok számára arról, hogy kell ezt a művet olvasni, hogyan kell magát ebbe az íróba és ebbe a munkába beleélni”¹²

Gyergyai Albert, aki elismeri, hogy Proust „nehéz” író „s nem alkalmas a villamosban vagy étkezés közben való olvasásra”, nem dolgoz ki módszertant, csak türelemre inti az olvasót: várja meg, míg elérkezik az ihlet pillanata, hiszen egy szonátát sem tudunk mindig élvezni: „S egy téli estén odahaza, vagy pedig nyáron és vidéken úgy érezzük, hogy eljött az olvasás áldott órája, felnyitjuk Swannt, olvasni kezdjük és nem tudjuk abbahagyni...”¹³

A beavatodás nehézségeiről számol be Laczkó Géza is, aki végül is eljutott a tudós hívők táborába. Pedig a kezdet nem volt biztató. Először „keservesen” átrágtta magát harminc oldalon. Tapasztalatai kedvezőtlenek: „Nyelve nem zenél, felfogásához hasonlót nem találtam, gondolkodása és kifejezésmódja komplikált, nehéz, filozófiai.” Fádnak és unalmasnak tartja a regényt, nem is nyúl hozzá pár hónapig. Majd újabb másfél oldalt olvas el. Valami érdeklődés most már felcsillan benne. Megveszi Proust életrajzát (feltehetőleg Pierre-Quint könyvét), s ez segít. Az író különös élete, szenvedése, mániái és küzdelmei együttérzést és érdeklődést váltanak ki belőle. Új ismeretei visszatérnek a műhöz, „mely hínáros mondataival körülfogott, de ott marasztalni nem tudott”. A befogadás folyamata azonban még nem ért véget. Laczkó saját bevallása szerint sohasem tudott egyszerre többet mint száz sort olvasni a szövegből. De lassacskán külön világgá alakult benne Proust világa, s a kitartó olvasó átléphetett a beavatottak közé.

Laczkó leírása nagyon emlékeztet arra a színes beszámolóra, melyet Lakatos László ad a francia közönrég reakciójáról: „Mások ugyan előítélet nélkül veszik kézbe a könyvet, de nem győzik unalommal és ásitással. Az első száz oldal után, amelyben valóban semmi sem történik, gyűlölködve vágják földhöz a könyvet (a finomlelkű Gyergyai csak csüggedten tette le...), amelyet — ez a zseni ereje, hogy nem hagyja nyugton az embereket — mégis fölemelnek és kézbe vesznek másnap, harmadnap, félév múlva. Kézbe vesznek és — fölfedeznek. A legelső és legnagyobb Proust-rajongók szinte kivétel nélkül így kezdték...” Laczkó Géza olvasói önvallomását, melynek címe akár „Utam Prousthoz” is lehetne, a Proust-olvasás paradigmájának tekinthetjük. A vonzások és taszítások egész sorozatának kell megütköznie egymással, míg a kitartás elnyeri jutalmát, a beavatottak műélvezetét.

A hódolók kórusában egyetlen hang meri csak nevén nevezni a problémát: Németh

¹¹ FEJTŐ Ferenc, *Az eltűnt idő nyomában (A magyar Prousthoz)*. Szocializmus, 1938. 372–33.

¹² LAKATOS László, *Egy író élete, halála és dicsősége*. A Toll 1930. 37. sz. 25–29.

¹³ GYERGYAI Albert, *Marcel Proust (1871–1922)*. Nyugat, 1936. 341–350.

László. *Proust világa* című tanulmányának egyik alcíme egyenesen meg is fogalmazza: Az olvashatóság határai. A többiekhez hasonlóan ő is első kedvezőtlen tapasztalataival kezdi: „Bámulatos részletek, de egymás hegyén-hátán; felfedező mellékmondatok, de minden mondatot kétszer kell végigolvasni; ha emberi adatot keresek, izgalmas, ha regényt, olvashatatlan; megfigyelések halmaza, melyből sok nagyszerűt szemezgethetek ki, de nem mű. Igaz, hogy a gyöngyosorban a legértéktelembb a zsinór, de a gyöngyből sohasem lesz zsinór nélkül nyakék. Proust eldobja az esemény buta és olcsó zsinórját, de kár eldobnia, mert a gyöngyök így szétszaladnak.”¹⁴

Újfajta olvasóra van szükség, mondja Németh László, aki „részleteiben is az egész építményt tartja szemmel”, s aki „az olvasás új élettani ritmusára” tudja rászoktatni az esztét. De felmerül a kérdés: „vajon jogos-e Proust módszerének az igénye; nem követel-e túl sokat az olvasótól?” Sőt, folytatja a gondolatot, „nem sérti-e az olvasás lélektanának elemi törvényeit?” Proust regénye, mondja Németh László, szobor olyan helyen, „ahol a nézőnek sohasem férhet el a látóterében egyszerre az egész szobor. Vagy a lábát látja, vagy a fejét, de az egészet csak behúnyt szemmel tudja összegezni.” E túl nagy léptékű könyvet csak az tudja élvezni, aki átveszi Proust látóterét. Aki erre nem képes, annak a regény nagyszerű szerkezete ellenére is csak részletek halmaza marad, „s a módszer, mely az olvasás élettani határait nem tiszteli, mint regényírói módszer nem válik be.”

Németh László ünneprontó gondolatai nem teljesen igazságtalanok, de a Proust-olvasás lélektana külön feldolgozást igényelne. Ebben a példák sorát alighanem az a lektori jelentés nyitná, melyben Madeleine, a Fasquelle-kiadó lektora arról panaszkodik, hogy a *Swann* hétszázvalahány oldalán gyakorlatilag semmi sem történik, hogy az első tizenhét oldalon csak arról van szó, hogy egy álmatlanságban szenvedő úr az ágyában forgolódik és emlékein rágódik, és hogy talált egy negyvennégy soros mondatot is...¹⁵

A legendák

De térjünk vissza a beavatást stimuláló legendákhoz. Láttuk, hogy Laczkó Gézát az segítette át a holtpontra, hogy az író életéről tájékozódott. Betegség, mániák: kit ne érdekelnének ezek a témák? S ha már megismerkedtünk a szerző személyes érdekeivel és gyengéivel, könnyebben visszakapcsolhatunk magához a műhöz. A szerző személye különösen akkor válik érdekessé, ha feltételezzük, hogy művében saját életét írta meg. Proust azonban nem önéletrajzot írt: azt már megtette a *Jean Santeuil*-ben, mely paradox módon harmadik személyben és más néven beszél el saját életének eseményeit.

Az eltűnt idő nyomában első kötetének megjelenése előtt 1913-ban Proust viszont így ír: „Van benne egy úr, aki mesél és azt mondja: én...”¹⁶ és hozzáteszi, hogy regényt írt. Tudjuk azt is, hogy a főhőst nem nagyon indokolt a szerző keresztnevével — Marcel — emlegetnünk, hiszen ez a név a háromezer oldalas szövegben mindössze ötször van leírva: Proust nem akarta, hogy összekeverjék hőisével. Az ellen is tiltakozott, hogy kritikusan a magánéletét firtassák, s így külső körülményekben keressenek magyarázatot magára a műre. A mű szerzője nem az az ember, aki az író mindennapi életét éli: „A könyv egy másik énnak a terméke: nem azé az éné, amelyet szokásainkban,

¹⁴ NÉMETH László, *Proust világa*. In *A minőség forradalma V-VI*. Magyar Élet Kiadása, 1943. 41-53.

¹⁵ Jean-Yves TADIÉ, *Lectures de Proust*. Paris, Colin, 1971. 11.

¹⁶ Marcel PROUST, *Correspondance*. Texte établi, présenté et annoté par Philip KOLB. Tome XII — 1913. Paris, Plon, 1989. 91-92.

társaságban, vagy bűneinkben jelenítünk meg... ”¹⁷

Proust tiltakozása azonban teljesen hiábavalónak bizonyult. Már életében megkapta az első jelzőket, melyeket hőse után ragasztottak rá: a feminin, a sznob. És hiába ismételte, hogy nem az élete regényét írja („Már látom, amint az olvasók azt képzelik, hogy önkényes és véletlen asszociációkra támaszkodva tulajdonképpen a saját életem történetét írom... ”),¹⁸ az olvasók és kritikusok nagy része meg van győződve arról, hogy a mű, ha némi változtatásokkal is, de Proust önéletrajza. Senki sem megy el azonban olyan messze írónak és hősenek azonosításában, mint Szerb Antal: „... Nagybetegesen feküdt lefüggönyözött szobájában, amelyet parafával burkolt fal védett a külső zaj ellen és írt, és írt, kereste az eltűnt időt. Már kívülállt az életen, csak az emlékezés élt benne. Mindent meg akart írni, önmagát egészen, hogy semmi el ne vesszen abból, ami valaha Marcel Proust volt. Ő az az író, aki maradéktalanul önéletrajz akart lenni. Így harcolt a mulandóság ellen, a sír ellen, amelynek széléről tekintett vissza az eltűnt időbe.”¹⁹

Ők ketten, Marcel Proust és hőse, akit a kritikusok kivétel nélkül Marcelként emlegetnek, igen sokan betegeskednek és túlzottan tisztelik az arisztokráciát. Életük egy részét a betegszobában, más részt viszont a lelegegásabb Saint Germain-i szalonokban töltik.

(A beteg) „Ki volt Marcel Proust? Egy író és egy legenda. A polgári évtizedek legkülönösebb és legartisztikusabb legendája, halhatatlan, aki idelent a földön egy nagybeteg mártír és gyakran egy szinte meghökkentően komikus sznob életét élte” — kezdi beszámolóját Lakatos László, majd részletesen leírja Proust asztmatikus fuldoklórohamait. Kállay Miklós drámai megjelenítőerővel eseteli a betegség első jelentkezését: „Egy tavaszi napon sétát tett szüleiével a virágzó Boisban és ekkor olyan fuldoklási roham lepte meg, hogy azt hitték, nem éli túl. Ekkor jelentkezett először súlyos asztmája, amely méreggá tette ezentúl számára a napfényt és a virágillatot, az erdők ózondús lehelletét és valósággal a nagyváros kő- és aszfalttengeréhez láncolta...”²⁰

Sajátos megközelítés a Németh Lászlóé, aki a betegségben nemcsak csapást lát: az asztma „áldásairól” is beszél. Az asztma az érzékenység betegsége, „Az asztmának minden sejtje egy szem és közérzete a környező világnak mintegy biológiai analízise.” S hozzáteszi: „Amilyen rettenetes ez az asztma betegségnek, olyan nagyszerű írói erénynek.”²¹

Füsi József még Proust stílusát is a körülményekből eredezteti: a művet „szerzője jórészt betegen és ágyban írta, mely körülmény még inkább fokozta a stílus lágy, árnyaló és kanyargós jellegét...”²²

A legendásítás csúcspontja azonban Szerb Antal tartja, aki szinte egyenesen a betegségnek tulajdonítja, hogy a mű megszületett. Dióhéjban a következő életrajzot mellékeli Proustról írott soraihoz: „Marcel Proust, született 1871-ben Párizsban, gazdag orvos fia. Fiatalkorában csak társasági ember; egy nagy lap társaságrovatát vezeti. Nagy művéhez akkor kezd hozzá, amikor betegsége (ideges alapú asztma és szívbaj) szobafogságra kényszeríti. Meghalt 1922-ben.”²³

(A sznob) A magyarországi kultusz ebben a vonatkozásban sem tesz mást, mint a franciaországi variánsok ismételtetését. Két álláspont csap össze. Az egyik szerint

¹⁷ Marcel PROUST, *Contre Sainte-Beuve*. Paris, Gallimard, 1954. 127.

¹⁸ Marcel PROUST, *Correspondance générale*. Vol. III, 69. Paris, Plon, 1930–36.

¹⁹ SZERB Antal, *A világirodalom története*. Bp. 1962. 926.

²⁰ KÁLLAY Miklós [ys], *Marcel Proust, vagy az arisztokratikus élet breviáriuma a mondain polgár számára*. Literatura, 1927. 341–343.

²¹ NÉMETH László, *Proust világa*. 45–46.

²² FÜSI József, *Proust magyarul (Bimbózó lányok árnyékában)*. Napkelet, 1938. 406.

²³ SZERB Antal, i. m. 922.

Proust hőse sznob, és így saját maga is az, a másik viszont Proustban az élesszemű kritikust tiszteli, aki a sznobizmus lélektanát belülről ábrázolja. A vita még Proust életében kezdődött. A sznob jelzőt először Paul Souday aggatta rá, és Proust hiába tiltakozott: a közhiedelem a sznobizmus legkönyörtelenebb leleplezőjében azóta is a világirodalom legnagyobb sznobját látja.

Íme három példa a magyarországi változatokra. Kállay Miklós szerint egyik „alapjellemvonása Proustnak és művének a sznobizmus”, Hámos Margit szerint viszont „nem nevezheti Proustot sznobnak az, aki olvasta ebben a kötetben a sznobizmus utolérhetetlen karikatúráját.” Kompromisszumos megoldást ajánl Fejtő Ferenc, aki szerint Proust maga is sznob volt, de hozzátézi: „a valóság és képzelgés viszonyának elemzése mellett a sznobság vizsgálata Proust művének mindenképp s minden időkre szóló értéke.”²⁴

(A dilettáns) A sznob jelzővel gyakran együtt jár a *dilettáns* is, azt pedig sokszor a *gazdag* előzi meg. „Micsoda! Proust, a gazdag dilettáns, a sznob, a dandy, a külön regényt írt!?” — idézi fel Lakatos az úri közönség reakcióját.

A francia Proust-kritikában a *dilettáns* címke csakhamar leázott Proustról, hiszen főként azért ragadt rá, mert tudták, hihetetlenül gazdag és nem írásaiból akar megélni. Az utolsó évek emberfeletti erőfeszítései és a már megjelent művek azonban mindenki számára bebizonyították, hogy Proust nem naplopó és dilettáns, hanem az alkotásnak élő komoly szakmabeli.

Éppen ezt nem látja Németh László, aki Proustot a dilettantizmus hőségének nevezi és ezzel évtizedes téveszmét hint el a magyar irodalmi tudatban. E jelző azonban inkább ingerlő, mint riasztó hatást vált ki: óriási ellentmondás feszül közte és egy remekmű között. Hogyan lehetséges, hogy a század egyik legnagyobb műve egy dilettáns kezétől származik? „Pedig Proust valóban azért lett a legnagyobb mai mű írója, mert foglalkozásra nem volt író; ami benne hódít, az éppen a dilettantizmusa” — válaszol Németh László. Túlzottan követi képzeletét, pedig „egy író nem lesz a vágyait követő kalandor... [...] Előtte mint cél, a mű lebeg, műve miatt nem vetheti képzelete és érzékenysége közé az életét. Proust azonban csak másodsorban író, elsősorban dilettáns, aki azért lett nagy író, mert élet és halál közt néhány év szünetet kapott, melyet a művel töltött be.”²⁵

Németh László nem ismeri — nem ismerheti — Proust korábbi munkásságát, áldozatul esik tehát annak a közkeletű klisének, mely szerint Proust szinte csak „unalomból” írogat. Igaz, nemes dilettantizmussal, s elpazarolt élete ezért nem hiábavaló: „Ami könnyelműség volt életében, az lesz gazdagság írásában.”²⁶

Proust jövője című írásában Németh László visszatér ehhez a kérdéshez, s az alcím ezúttal: A dilettantizmus hátrányai. Proust megkerülte a mesterséget, mondja, „élete és természete közvetlenül tört át a művészetbe, de nem hiányzik-e mégis ebből a műből a százados mesterség ellenárama? Proust nem tud megállni, regényét három kötetre tervezte s tizenhat lett. Így rántották el őt műve csodálatos felfedezései is. A motívumok nagy elburjánzása csak az egyik példa. Nincsen-e meg ez a túlburjánzás lélektanában, leírásában, szociológiájában is?”²⁷

Proust kétségtelenül „megsértette a mérsékletet”. De lehet-e ezt a mesterségbeli tudás hiányának tulajdonítani? Kevés író volt tudatosabb Proustnál, levelezésében felvetett alkotói gondjai és kézirat-szövegeinek számtalan variánsa tanúskodik arról, hogy nem „közvetlenül tört át a művészetbe” élete és természete. S lehet-e a XX.

²⁴ FEJTŐ Ferenc, *Marcel Proustról*. Szocializmus 1937. 435–440.

²⁵ NÉMETH László, *Proust világa*. 48.

²⁶ NÉMETH László, *Proust világa*. 49.

²⁷ NÉMETH László, *Proust jövője*. 58.

század egyik legmonumentálisabb művét éppen újdonságánál fogva a dilettantizmus termékének nevezni?

Németh László vádjára Mátrai László adja a legfrappánsabb választ: „... a beavatatlanok naivitásával kimondja azt, aminek kimondása beláthatatlan időre problematikussá tesz minden irodalmat... [...] lehet dilettáns, mert ki *akarta* mondani a „tabut”; de nem dilettáns, mert ki is *tudta* mondani.”²⁸

Felhívás olvasásra

Felvonultak hát a magyar Proust-kritikában is a jól bevált, importált sztereotípiák: a beteg, a sznob, és a dilettáns. S az író, akire e nem túlzottan előnyös jelzők vonatkoznak, olyan szöveget állított elő, mely mindenkinek gondot okoz az olvasásban.

Mindez óriási kihívást jelent a potenciális befogadónak: a jelzők negatívak ugyan, de izgalmasak, a regény lapjai viszont már ránézésre is riasztóak. „Hatalmas oldalak sűrű széles sorokkal, a legapróbb betűkkel nyomva, és a háromszáz-négyszáz oldalon végig sehol egy nyugvó pont, sehol egy fejezet, sehol egy bekezdés. Borsózdani kezd a háta: hogy fogja magát ezen a betűkásahegyen, sőt a kötetek egymást követő számát tekintve, ezen a kásahegyláncon keresztülraggni?” — írja nem kevés humorral Kállay Miklós.

És mégis megtörténik a csoda: az olvasók falják a kásahegyeket (vagy legalábbis ezt állítják). Proust műve Franciaországban „az arisztokratikus élet breviáriuma a mondain polgár számára”: „... ma mondain dolog Proustot olvasni és Proustról beszélni. A tango- és charleston-mámorba szédült nagyvilági hölgy állandóan a keblére szoritva hordja az elegáns életnek ezt a breviáriumát. És az elegáns világfi nem tud megválni tőle; magával viszi nappal a fürdőbe, éjjel a vánkosa alá...”²⁹ Minden bizonnyal így volt ez a jobb pesti társaságokban is; ha nem olvasták, akkor is beszéltek róla, valahogy úgy, mint T. S. Eliotnál: „A teremben sétálgatnak a ladyk, / És Michelangelót dicsérik.”³⁰

A kultusz nemcsak a szalonok világában él: megjelenik az irodalmi folyóiratok ismertetéseiben is. A szerzők ellentmondást nem tűrő hangon szólítják fel a nagyközönséget, hogy csatlakozzanak a hívők táborához. „Az a kultusz, mely Proust körül támadt, mindinkább fokozódó lendülettel terjed. Alig húnnya be szemét, nagyszabású műve (*A la recherche du temps perdu*) elemzése, méltatása és dicsőítése olyan bőségen árad, hogy fel kell figyelniünk rá...” — írja Elek Oszkár 1929-ben.³¹

„Proust megismerése mind az írók, mind a közönség részéről immár műveltség-történelmileg kötelező” — mondja Füsi József és Hámos Margit egy francia kritikus szavait idézve buzdítja olvasóit: „Olvassátok Proustot, mert soha nem ismerhetitek meg úgy az embert a valóságból, mint az ő könyveiből.”

A közvetlen felszólításnál is hatásosabb egy-egy olvasói önvallomás: „Proust! Négy évet töltött be életemben az akkor megjelenő kötetek jóvoltából, nem kamaszlobogás többé, hanem sorsot, jellemet alakító ifjú szenvedély; rengeteget köszönhetek neki...” — írja Halász Gábor 1937-ben.³² S magyar olvasó számára nem lehet megrendítőbb buzdítás, mint a nagybeteg Babits beszélgetőfüzetébe lejegyzett szavak:

²⁸ MÁTRAI László, *Proust után*. Napkelet, 1939. 301–303.

²⁹ KÁLLAY Miklós, i. m.

³⁰ T. S. ELIOT, *J. Alfred Prufrock szerelmes éneke*, ford. Kálnoky László. In *T. S. Eliot versei*. 1978. 10.

³¹ ELEK Oszkár, *Proust kultusza*. Budapesti Szemle, 1929. 473–477.

³² HALÁSZ Gábor, *Olvasmányaimról* (1937). In *Tiltakozó nemzedék*. Bp., 1981. 1175–1176.

„Nekem könyv csak Proust s Shakespeare fontos.”³³

Elmúlás és feltámadás

A harmincas évek végefelé, amikor Proust kultusza a legszebb napjait éli Magyarországon, Franciaországban már más irodalmi divatoknak hódolnak. A közelmúlt félistenét háttérbe szorítják az új proféták: az úgynevezett hősiek vagy etikus nemzedék elkötelezett írói. Malraux, Bernanos, Aragon, Céline, Saint-Exupéry és Montherlant hősei nem szemlélődnek, hanem cselekszenek: nem megismerni, hanem megváltoztatni akarják a világot. A meg-megújuló politikai és gazdasági válságok nyugtalan korszakának már nem lehet kitüntetett olvasmánya az óriási szemléleti és regénytechnikai újításokat bevezető, de alapjában véve mégiscsak a XIX. század talajában gyökerező *Eltűnt idő*. A regény Csipkerózsika-álma az ötvenes évekig tart, s ha lehet egy kultusz feléledését egyetlen mű megjelenésének tulajdonítani, azt mondhatjuk, hogy az ébresztő csókot André Maurois lehelte rá *A la recherche de Marcel Proust* című regényes monográfiájával (1949).

Just Béla két tanulmányát hat év választja el egymástól, és éppen e hat év alatt fordult meg a kocka és vált Proust kegyvesztetté. *A modern francia irodalom két arca* (1932) című írásában a kritikus még azt állítja: a Proust halála óta eltelt tíz év megmutatta, hogy alkotásának nem árthat sem az idő, sem a kritika.³⁴ 1938-ra a kép megváltozik. Just ugyan Proust megdicsőülésének történetével kezdi *Proust körül* című tanulmányát, de egy oldallal később már a napfogyatkozásról számol be. A kezdő sorokból még azt hihetnénk, a kultusz rendületlenül, sőt egyre nagyobb hévvel dicsőíti a másfél évtizede halott író: „Még nem telt el tizenöt év a halála óta és Marcel Proust máris megfutotta azt az utat, mely az ismeretlenségből kiindulva, megnemérések és bizalmaskodó vállvergetések meredekein először a Goncourt-díj kétes értékű magaslatáig, majd a kortársak magasztaló gyász-cikkein és tanulmányok tisztítóüzén át a kétszeresen megérdemelt halhatatlanság kapujáig vezet...”³⁵ A kanonizáció során 1925 körül „valóságos klasszikust” csinálnak belőle: „egyes részek, mint például a Madeleine jelenet vagy a galagonyabokrok még az iskoláskönyvekben is megtalálhatók, a különböző antológiákról nem is szólva, melyek még magyarázatot is fűznek a szöveghez”, vagis megkezdődik a szent szövegek vulgarizációja, s az exegézis sem marad el. Közben megjelennek az utolsó kötetek is, de nem a várt eredményt hozzák. A kritikusok ugyanis már rég kiírták magukból Proust-élményüket és rég megítélték az alkotást az első részek alapján — Pierre-Quint sem várta meg a *Megtalált időt*, hogy monográfiáját megjelentesse. „A közönség pedig lassan eltávolodott Proust művétől, a sznobizmus, mely alig tíz évvel azelőtt mindenkit köréje csődített, most mások után vetette magát.”

A reakciót Just természetesnek veszi: divatok jönnek, divatok mennek, a harmincas évek végének francia sznobjai más témát találnak maguknak. Jelképesnek látja éppen annak a Pierre-Quintnek a pálfordulását, aki az első szentté avató könyvet írta (Just szerint kihasználva Proust kezdődő népszerűségét: rá is vonatkoztathatjuk Márai épés sorait a gyarmatosított földön pocakot eresztő kritikusról). Nos, ez a Pierre-Quint újból elolvasta Proustot és kiábrándult belőle. Csalódásáról két tanulmányt is ír, s kijelenti, hogy friss véleménye lesz a végleges, megváltoztathatatlan álláspontja. Érvei, melyeket Just felsorol, példászerűen foglalják össze a Proust-kultusz elhalásának okait. A harmincas évek végén a francia kritikus már nehezményezi,

³³ Babits Mihály beszélgetőfüzetei 1938. 1940–1941. II, 433. Bp. 1980.

³⁴ JUST Béla, *A modern francia irodalom két arca*. Magyar Szemle, 1932. jún., 153–163.

³⁵ JUST Béla, *Proust körül*. Nyugat, 1938. 370–376.

hogy Proust „regényében és főleg levelezésében érzéketlenné mutatkozik a világháború szörnyűségeivel és a francia katonák hősiességével szemben”, hogy „a szociális kérdések nem is léteztek számára”, s hogy élete végéig sznob maradt. Való igaz, hogy Proustnál az elkötelezettség árnyalata is hiányzik: tudatosan elhatárolja magát a népszerű és hazafias művésztől, melynek még a gondolata is nevetséges számára.³⁶ Az pedig, hogy Pierre-Quint azt nehezményezi, hogy Proust levelezésében sincs szó a háborúról, és hogy Proust „hipokrita barátaival szemben, hízelgő levelei, fejedelmi ajándékai csak kicsinyes hiúságának vagy gögjének kielégítését szolgálják”, csak arra bizonyíték, hogy a Sainte-Beuve-i módszer, mely a szerző életével kezdi egy mű tanulmányozását, ismét lecsapott az éppen ez ellen tiltakozó Proustra: a mű megítélésében indokolatlan szerephez jut az ember gyarlósága. Just szimbolikus jelentőséget tulajdonít Pierre-Quint tanulmányának, mely híven tükrözi a kortárs fiatalok beállítottságát, akik szívesebben követik „egy Malraux vagy Bernanos tettek felé vezető útját.” Nemcsak visszahatásról van szó, mely szükségszerűen bekövetkezik egy nagy író felfokozott tisztelete után, de a korszellem változásáról is.

Proustot olvasva Németh László is érzi „a szellemi javak mulandóságát”. „Tulajdonképpen rettegnünk kell az időt — mondja —, melyben egymás hegyén-hátán alszanak az ellentmondó ítéletek és gyűlölnünk az utókort, mely csodálatunk tárgyát többé nem a mi csodálatunkkal nézi. Nincs örökké élő mű; a művek meghalnak és feltámadnak. Hogy fel tudnak támadni, ez a halhatatlanságuk.” Lehet, hogy ötven év múlva olyan korszak jön, melynek kritikusa Proustot „a francia polgárság rothadás-termékének” fogja tekinteni, finomkodónak, aki „alakjai dekadens-bonyolultságát állítja oda, mint általános emberit.” De az is lehet, hogy a minőség forradalma eljöttével a kritikus azt állapítja majd meg, hogy Proust is egyike „azoknak a huszadik század-eleji szellemeknek, akik az ellentett szempontok mellérendelésére nevelték a szellemet s így közvetve forradalmárok is voltak. Lehetővé tették, hogy a társadalmi rend egy gazdagabb humánium befogadására tágulhasson ki.”³⁷

Az alternatív prófécia első fele — a „rothadás-termék”-elmélet — hamarabb beteljesedett, mint Németh László gondolta. Bízunk benne, hogy most a jóslat másik felén a sor.

³⁶ Marcel PROUST, *A la recherche du temps perdu. Le temps retrouvé*. Edition publiée sous la direction de Jean-Yves TADIÉ. Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1989. 466.

³⁷ NÉMETH László, *Proust jövője*. 60–61.